

Микола Галів, доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЮБОМИРА ГУЗАРА (1933–2017)

У статті представлено результати дослідження педагогічного світогляду і поглядів кардинала, провідника Української греко-католицької церкви Любомира Гузара (1933–2017). У результаті дослідження встановлено, що педагогічні погляди Л. Гузара зосереджувалися на таких аспектах: а) сучасне соціальне замовлення і завдання щодо освіти і виховання української молоді; б) релігійно-моральне виховання; в) інституції та чинники виховання й освіти; г) історія освіти. Він зумів глибоко пізнати проблеми і травми українського посттоталітарного суспільства, усунення яких бачив не лише у релігійно-церковній, але й педагогічній площині – шляхом виховання нового покоління українських громадян. Сучасне завдання освіти він убачав у вихованні людини, яка б керувалася вірою в Бога і християнськими моральними засадами, була здатною до активної діяльності в умовах демократії, відзначалася наявністю таких рис: людська гідність, християнський патріотизм, громадянськість, відповідальність. Неодноразово Л. Гузар вів мову про “християнське виховання”, підкреслював серйозні недоліки в релігійно-моральному вихованні сучасної молоді. Зміст виховання він вбачав у цінностях, які повинні стати духовним дороговказом людини. Особливого значення надавав таким цінностям, як добро, свобода, правда, мир. Певну увагу Л. Гузар присвячував методам і засобам виховання: моральному авторитетові, прикладові, повчанню, молитовним практикам тощо. Визначальними чинниками виховання Л. Гузар уважав сім'ю, школу, Церкву, молодіжні організації. Найбільше уваги присвячував власне родинному вихованню й надавав рекомендації щодо удосконалення його методики. Закликав виховувати нових учителів, які б привнесли до школи непорушні моральні цінності, усунули корупцію, дбали про знання і розвиток дітей. Значну увагу присвячував питанням вищої освіти, вважаючи, що університети повинні орієнтувати свої зусилля на формування цінностей, світогляду, а не лише професійних знань та умінь. До питань історії освіти Л. Гузар звернувся у своїй докторській дисертації щодо екуменічної діяльності А. Шептицького, проаналізувавши його освіту та просвітницько-педагогічну діяльність.

Ключові слова: Любомир Гузар; педагогічна біографістика; історія педагогіки; педагогічні погляди; морально-релігійне виховання; чинники виховання та освіти; Українська греко-католицька церква.

Літ. 18.

Mykola Haliv, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor,
Professor of the History of Ukraine and Law Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

PEDAGOGICAL VIEWS OF LUBOMYR HUZAR (1933–2017)

The article presents the results of a study of the pedagogical worldview and views of Cardinal and Archbishop of the Ukrainian Greek Catholic Church Lubomyr Huzar (1933–2017). As a result of the study, it was established that L. Huzar's pedagogical views focused on the following aspects: a) modern social order and tasks regarding the education and upbringing of Ukrainian youth; b) religious and moral education; c) institutions and factors of upbringing and education; d) the history of education. He managed to deeply understand the problems and traumas of Ukrainian post-totalitarian society, and he saw their elimination in the religious, church and pedagogical spheres – by educating a new generation of Ukrainian citizens. L. Huzar saw the modern task of education in the upbringing of a person who would be guided by faith in God and Christian moral principles, was capable of active activity in a democratic environment, and was distinguished by the presence of the following features: human dignity, Christian patriotism, citizenship, responsibility. L. Huzar repeatedly spoke about “Christian education”, emphasized serious shortcomings in the religious and moral education of modern youth. He saw the content of education in values that should become a spiritual guide for a person. He attached particular importance to such values as goodness, freedom, truth, and peace. L. Huzar also expressed his thoughts on such methods of education: moral authority, an example of behavior, moral instruction, prayer, etc. L. Huzar considered the family, school, Church, youth organizations to be the determining factors of education. He devoted the greatest attention to family education and gave recommendations for its improvement. He called for the education of new teachers who would act in schools on the basis of moral values, eliminate corruption, and care about the knowledge and development of children. L. Huzar devoted considerable attention to issues of higher education and believed that universities should form a person's values and worldview, and not only their professional knowledge and skills. L. Huzar addressed the issues of the history of education in his doctoral dissertation on the ecumenical activities of Metropolitan Andrey Sheptytsky and analyzed his education and educational and pedagogical activities.

Keywords: Lubomyr Huzar; pedagogical biographical studies; history of pedagogy; pedagogical views; moral and religious education; factors of upbringing and education; Ukrainian Greek Catholic Church.

Постановка проблеми. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. активізувалися історико-педагогічні дослідження у річищі української педагогіки, спрямовані на виявлення й аналіз невідомих і маловідомих сторінок вітчизняної освіти та педагогічної думки. Предметом досліджень історії педагогіки як наукової дисципліни стали не лише творча спадщина й практична діяльність відомих педагогів, але й педагогічні візії знаних громадських і релігійних діячів, які відстоювали певні ідеї щодо розвитку освіти й організації виховання дітей та молоді, а також впливали на спрямованість громадської думки у цьому річищі. Одним із таких людей був Патріарх Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ), кардинал Любомир Гузар, якого за життя визнавали моральним авторитетом українського суспільства. Безумовно, його думки щодо завдань освіти, виховання дітей і молоді заслуговують на наукову рефлексію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життя і діяльність Л. Гузара були об'єктом наукових зацікавлень Оксани Климончук [9], Катерини Щоткіної [18], о. Віталія Котика [11], Ігоря Коляди й Олександра Реєнта [10], Володимира Чистуха [16] та ін. Запис і публікацію бесід з Л. Гузарем здійснили К. Щоткіна [15], О. Гнатишин [4], о. І. Яцків [5], Ів. Ан. Ті. Сталкер [13], Г. Титиш та П. Шеремет [14] тощо. Гуманістичні засади світогляду Л. Гузара найбільш детально, на мою думку, проаналізував о. В. Котик. Відзначимо й сповнену змістовних метафор та соціальних рефлексій працю К. Щоткіної. Дослідження педагогічних візій Л. Гузара започаткувала Марія Шипка [17]. Однак, переконаний, це питання потребує додаткового осмислення й інтерпретації на основі ретельного джерельного і логіко-семантичного аналізу праць та бесід видатного українця.

Мета статті – представити результати дослідження педагогічного світогляду і поглядів кардинала Л. Гузара (1933–2017).

Виклад основного матеріалу. Л. Гузар здобув доволі добру освіту. Спочатку навчався в початковій школі у Львові, згодом в гімназії для українських Ді-Пі (переміщених осіб) у Зальцбурзі (Австрія), Духовній семінарії і коледжі св. Василя у Стемфорді, Католицькому університеті у Вашингтоні (США). Відтак займався педагогічною діяльністю у вже згаданій Стемфордській духовній семінарії, де викладав українську мову і виконував обов'язки префекта, коледжі св. Василя, де навчав філософії [11, 30–31]. Після захисту докторської дисертації, тривалий час викладав у папському університеті “Урбаріана” в Римі (1873–1984) [11, 33]. Як зазначив о. В. Котик: “Наукові пошуки збагатили особистість Л. Гузара; філософія пробудила в ньому бажання шукати істину і відкрила перед ним обрії пізнання, а богослов'я спричинилось до здо-

буття мудрості серця, яке сповнювали Божа любов та турбота про інших” [11, 33]. Безумовно, значний педагогічний досвід, тривале спілкування з молоддю, поглиблене активною душпастирською працею з членами Спілки української молоді (СУМ), сприяли формуванню в Л. Гузара певної системи педагогічних поглядів. Водночас наголосимо, що педагогічні візії і рефлексії священника завжди були органічною частиною його світогляду, сформованому на основі релігійних, богословських, філософських, історичних, й загалом суспільствознавчих знань.

Педагогічні погляди Л. Гузара, на мою думку, зосереджувалися на таких аспектах: а) сучасне соціальне замовлення і завдання щодо освіти та виховання української молоді; б) релігійно-моральне виховання; в) інституції та чинники виховання й освіти; г) історія освіти.

Сучасне соціальне замовлення і завдання щодо освіти та виховання української молоді

Повернувшись на початку 1990-х рр. до України, Л. Гузар активно займався справами розбудови Української греко-католицької церкви та її освітніх інституцій: духовних семінарій, Українського католицького університету (УКУ). Водночас він, як прониклива і спостережлива людина, зумів глибоко пізнати проблеми і травми українського посттоталітарного суспільства, усунення яких бачив не лише у релігійно-церковній, але й педагогічній площині. Дослідниця О. Климончук, зокрема, навела такі слова Л. Гузара: “У нас змінилося три покоління: 70 років радянської влади якраз і є три покоління... І всі вони дістали “виховання”: їх учили, як не довіряти одне одному, як уникати відповідальності, як ставати безбожними створіннями. Хай людей не змінили цілком, але їх дуже глибоко поранили...” [8, 138]. Патріарх УГКЦ Святослав Шевчук також акцентував ці міркування Л. Гузара, підкресливши моральне роздвоєння радянської і пострадянської людини, прагнення уникнути відповідальності [8, 140–141]. “За радянських часів людей виховували бути послушними, а партія сама все зробить, про все подбає” [18, 93], – зауважив він у 2016 р.

Негативно характеризував Л. Гузар й керівництво української держави. На його думку, висловлену у 2013 р., біля владного керма опинилися люди, яким байдуже до майбутнього країни і які бояться вільних людей. Відтак він вдався до промовистої асоціації: комуністичні, нацистські та інші тоталітарні держави прагнуть контролювати школу і Церкву, бо саме там можна виховати людей, які не стерплять несправедливості й неволі [15, 20]. Будучи упевненим у безальтернативності демократичного розвитку України, Л. Гузар підкреслював: демократія є найкращою і найскладнішою формою суспільного ладу, в умовах якого кожен громадянин бере участь у забезпеченні загального блага і

несе тягар відповідальності за все. А це вимагає зусиль для подолання лінощів, відстороненості, стереотипу “хата скраю”, й не шукати легких шляхів [18, 50–51]. У цьому контексті доцільно навести слова Патріарха УГКЦ Святослава Шевчука, який наголошує: свобода потребує виховання; треба бути вихованим до свободи [8, 143]. Такі ж думки відстоювали відомі українські педагоги, зокрема Григорій Ващенко та Омелян Вишневецький.

Серед проблем сучасного українського суспільства, які необхідно подолати за допомогою освіти, Л. Гузар особливо виділяв корупцію. Доволі критично відгукувався про факти корупції і хабарництва в системі освіти, у чому бачив системне і вкрай небезпечне явище. Він зауважив, що вже у школі дитина стає свідком нечесних відносин, коли за допомогою підкупу вчителя можна вплинути на оцінку навчальної успішності дитини: “Школяр знає, що оцінку можна підправити, якщо мама щось принесе. Вчителя можна підкупити – це від дітей не приховують. У наших школах це вже не поодинокі випадки, це вже стало звичною справою” [15, 15]. Таке ж лихо спостерігається у вищих закладах освіти, тож громадяни від раннього і до зрілого віку формують у собі переконання щодо нормальності і правильності корупції. Однак таке переконання має руйнівні наслідки для особистості і суспільства: “Коли вчитель чи викладач бере хабар – це найгірша форма корупції, бо вона руйнує особистість – ту людину, яку цей вчитель начебто заповзвся виховувати” [15, 15].

Кардинал Л. Гузар при цьому відкидав дієвість каральних санкцій для подолання цього кризового явища, натомість пропонував лише одну, хоч і важку та тривалу у часі альтернативу – виховання. “Суспільство не переробиш законами – його можна змінити тільки вихованням. Отже і корупцію в нас можна викоренити тільки вихованням. Для подолання корупції ми маємо виховати людей на солідних духовних засадах, прищепити їм певні духовні якості. Інакше нічого в нас не вийде” [15, 15], – наголошував Л. Гузар. Він був переконаний, що подолання корупції шляхом виховання дасть змогу змінити також інші сфери суспільного життя, передовсім політичну й економічну. По-суті, так він узагальнював усі сфери суспільства від успіхів у сфері освіти, у справі виховання молодого покоління.

На основі міркувань Л. Гузара про призначення людини, її освіти і виховання можна сформулювати його “виховний ідеал” – цілі та завдання, яких треба досягнути у процесі виховання та самовиховання особистості. Ідеалом вихованої людини він уважав християнина, який шанує Бога, виконує Його волю. “... Людина повинна в щоденному житті, не тільки в неділю в храмі, а й від понеділка до суботи, виконувати Божу волю, ставлячи Бога на першому місці в усіх проявах свого життя. Це наш

спосіб освячення себе і всього світу – те, що робить нас добрими християнами” [15, 98], – зазначив він. Тож ідеалом виховання є людина, для якої Бог (а отже, і Його заповіді й уособлювані Ним чесноти) є найвищою цінністю. Крім того, архієпископ підкреслював необхідність виховання таких якостей особистості, як: людська гідність, християнський патріотизм, громадянськість, відповідальність.

Блаженніший Л. Гузар доволі часто наголошував на людській гідності як невід’ємній властивості людини, створеної Богом, вів мову про потребу формувати свідомість людської гідності: “Однак маємо виховувати порядну людину, – людину, яка свідомо своєї гідності, навіть якщо не вірить у Бога” [18, 148]. Водночас він підкреслював необхідність формування “християнського патріотизму” – любові до власного народу, заснованій на християнських цінностях”, яка унеможлиблює шовінізм. “...Не можна любити своїх, кривдячи чужих. У цьому полягає справжня християнська любов чи християнський патріотизм” [4, 64]. Як бачимо, Л. Гузар урівноважував і взаємопов’язував ці чесноти.

При цьому виводив концепт “суверенітету особистості”, який виявляється в усвідомленні людиною власної гідності, у розумінні та шануванні своєї історії, культури та мови, у відповідальності за рідну землю і за благо рідного народу, готовності його захищати [4, 64]. Тісно пов’язаними із поняттями “християнський патріотизм” та “суверенна особистість” були громадянські чесноти. На думку Л. Гузара, у наші часи усьому народові випала нагода діяти задля власного блага. Тож відтепер людина просто зобов’язана бути творчою, патріотичною особистістю, свідомим християнином – громадянином своєї держави [4, 66]. Виховний ідеал християнина і громадянина він доповнював християнськими цінностями, які повинна прийняти людина і відповідно до яких діяти.

Релігійно-моральне виховання

У своїх працях, бесідах і проповідях Л. Гузар доволі часто оперував поняттям “виховання”. При цьому, звісно, трактував його у доволі широкому значенні, розширюючи до меж поняття “освіта” або ж заміняючи ним терміни “навчання” і “розвиток”. Звісно, це не повинно дивувати, адже Л. Гузар не був фаховим педагогом, а тому не вважав за потрібне дотримуватися чітких наукових дефініцій, тож використовував поняття “виховання” в етнопедagogічному значенні.

Виховання людини Л. Гузар уважав природним процесом, що ґрунтується на вродженій потребі людини. В одній зі своїх проповідей, виголошеній 4 грудня 2011 р., кардинал наголосив, що людина потребує виховання, потребує когось, хто її виховує. “На мою думку, – говорив він, – ми до кінця свого життя потребуємо особи, яка б нас виховувала” [3, 83]. Справі виховання він надавав особливо-

го значення, наголошуючи: виховати дитину, довести її до самостійності – це велике завдання [4, 32]. Важливо, що Л. Гузар повсякчас пов'язував виховання із самостійністю, трактуючи останню і як процесуальну необхідність, і як результат виховної діяльності. “Щоб стати кращими, потрібно працювати над собою, бути собою...” [18, 44], – стверджував він. Архієпископ глибоко розумів важкість для сучасної людини, особливо дитини, залишатися собою попри секулярні норми і правила, які існують у спільноті. Він назвав це “поважною проблемою виховання”. Для Л. Гузара бути собою означало бути добрим і використовувати свої можливості (волю, таланти, розум) для творення добра [15, 9].

Неодноразово Л. Гузар використовував термін “християнське виховання”, підкреслюючи серйозні недоліки в релігійно-моральному вихованні сучасної молоді. Виступаючи під час освітнього форуму у Києві, він сказав: “Ми говоримо про християнство не лише з теологічного погляду, але й про практичний спосіб того, як ми повинні жити. Ми маємо подбати про те, щоб наші батьки сьогодні чітко усвідомлювали свою відповідальність за своїх дітей; щоб у міру своїх зобов'язань, вони старалися забезпечити своїх дітей повноцінним християнським вихованням” [11, 116]. У цьому висловлюванні помітним є розширення меж морально-релігійного виховання, яке повинно охоплювати усі аспекти практичного життя людини. Водночас воно прямо апелює до моралі, яка, згідно з Л. Гузарем, є не переліком приписів, а усвідомленням і сприйняттям людиною Бога як Творця [18, 34].

Зміст виховання Л. Гузар убачав у цінностях, які повинні стати духовним дороговказом людини. Відзначимо, що о. В. Котик окреслює міркування архієпископа про найбільш значимі цінності в житті людини: добро, свободу, правду, мир [11, 73–85]. Цінності Л. Гузар трактував як досвід людства, що зберігається у Церкві, релігії, науці, мистецтві, культурі, а головне – у людях. Ніхто не може “диригувати цінностями”, вказувати на їхню правильність. Цінність, на його думку, це колективний продукт, випробуваний життям, досвідом протягом багатьох років й водночас наданий Богом та “мудрими людьми” [4, 5]. Цінності і прагнення до запропонованого Богом ідеалу, до “чогось величного й чистого” [4, 5], архієпископ уважав запорукою самореалізації людини. Сенс життя людини він убачав у тому, щоб віддати Богові те, що йому належить, використати максимально те, що людина отримала, поділитися з іншим, чим може [4, 20]. Відтак закликав виховувати людей, які б “свідомо робили те, що добре” [18, 147].

Морально-релігійне виховання повинно спиратися на віру у Бога. Як стверджував Л. Гузар, вірити – означає поставити Бога на перше місце у своє-

му житті, усвідомити, що все, чим ми володіємо, ми отримали від Бога, й головне наше завдання полягає у виконанні Його волі [4, 21]. Водночас віра повинна спиратися на свободу, яка, згідно з міркуваннями Л. Гузара, означає свідомо чинити добро: “Свобода – це можливість творити добро. Ми – люди, і ми – вільні. А це значить що ми маємо право робити добро. Звичайно, ми можемо помилятися, але основний сенс свободи – людина не має права чинити зла. Натомість незалежність – це свобода від зовнішніх впливів” [5, 66; див. також: 15, 10]. Водночас бути вільним, означає бути й відповідальним [4, 66].

Певну увагу Л. Гузар присвячував методам і засобам виховання: моральному авторитетові, прикладові, повчання, молитовним практикам тощо. Як досвідчений священник і педагог-практик, він уважав, що моральними авторитетами повинні бути передусім батьки, згодом – вчителі, професори, духовні особи. “Відсутність морального авторитету у вихованців стає трагедією для тих, хто виховує. Моральний авторитет для виховування молоді абсолютно необхідний” [7], – резюмував Л. Гузар. Найвищим моральним авторитетом, на його думку, для людини повинен бути Ісус Христос. Крім того, він підносив авторитет Пресвятої Богородиці, яка повчала: “Слухайте мого Сина, робіть те, що Він навчає” [3, 83]. Формувати моральний авторитет, а отже, і репрезентовані ним цінності, допомагають книги, передусім ті, які можуть торкнутися до серця дитини. Тому Л. Гузар рекомендував читати Біблію: “Читайте один раз, читайте вдруге. Застановляйтеся, питайте роз'яснень. Візьміть у руки – і здивуєтеся, що то означає Боже слово. Бо то Боже слово – не тільки книга, яку ми читаємо. Це слово, яке діє, впливає на нас” [11, 114].

Із впливом морального авторитету тісно пов'язаний метод виховання за допомогою позитивного прикладу [18, 149], який повинні подавати батьки, вчителі, вихователі. На думку Л. Гузара, дітей треба виховувати на прикладі моральних вчинків: “Дитині не можна казати – роби, що хочеш. Їй треба представляти героїв із позитивними моделями поведінки. Добрі думки, добрі вчинки – на тому дитина має виростати” [18, 150]. Тому потрібно “якнайшвидше у публічному житті, на телебаченні, в школах, церквах – усюди, де є діти і молодь, – почати подавати позитивні моральні приклади. Ми, дорослі люди, мусимо – хоча я, може, мрійник – почати жити правдою, чесністю і справедливістю. Іншого способу змусити когось бути добрим не існує. А якщо людина не має відчуття, що добре, а що погане, – це трагедія” [15, 18]. Поруч з прикладом батьків і близьких людей необхідно використовувати повчання на основі художньої літератури або ж кіно. Перед дитиною, як зауважив Л. Гузар, має бути герой, який повівся морально правильно.

Дітей потрібно “годувати ідеалами”, оскільки вони, а також молоді люди, є “ідеалістично налаштовані”. “Дитина має слухати про добре – історії з життя, в яких людина допомогла, вчинила чесно. І книжки для дітей мають оповідати про те саме – про людей високої моральної якості. Школа, батьки, все суспільство мусять підготувати дитину до свідомого життя за високими моральними нормами” [15, 17].

Важливим для виховання дітей Л. Гузар уважав залучення їх до релігійних практик, привчання їх до молитви, сповіді, покаяння. Молитву він називав головним проявом, підкреслював її діалогічність, оскільки змістом є розмова з Богом, під час якої проявляється правда про нас самих [11, 70–71]. В одній зі своїх проповідей, виголошеній 31 грудня 2009 р., Л. Гузар сказав: “Молитва, безумовно, дуже важлива. Бо молитва – це визнання в глибині серця, що ми перебуваємо в Божих руках, що Бог справді є Володарем всього і без нього нічого не стається” [3, 237].

Інституції та чинники виховання й освіти

Визначальним чинником виховання Л. Гузар вважав *родину*. Це, зокрема, відзначив о. В. Котик: Л. Гузар був переконаний, що сім'я є першою інституцією, яка будує майбутнє покоління на фундаменті християнських цінностей [11, 116]. Архієпископ у своїй проповіді 2 вересня 2012 р. заявив, що на батьків “...покладена велика відповідальність перед Господом за виховання дітей. Батьки передають дітям Божий дар життя і мають перший обов'язок дбати про виховання дітей” [3, 168]. Батько й мати, навіть не будучи особливо освіченими людьми, без визнаних талантів, готують свою дитину до життя, виховують її, виконуючи найважливішу суспільну функцію [15, 105]. Л. Гузар наголошував: чоловік і жінка, виконуючи різні життєві завдання, доповнюють одне одного. Вони разом мають повноту всього того, що потрібне для нормального розвитку наступного покоління. Поодиноці ані батько, ані мати не має всіх потрібних дарів, щоб належно виховати дітей [5, 56].

Найкращим взірцем батьківської любові він вважав любов Бога до людей, представлену у притчі про блудного сина. На думку Л. Гузара, у цій притчі Ісус Христос змалював образ досконалого батька. “Цей чоловік старався добре виховати своїх синів. Він поважав їх. Коли молодший син, за звичаєм тих часів, попросив свою частку спадку, то батько виконав волю хлопця і віддав йому належне. Вражає велика любов цього чоловіка до своїх дітей” [3, 14] – наголошував архієпископ і додавав: “Добрий батько із притчі про блудного сина – який біжить назустріч своїм синам, щоб їм допомогти, щоб їх повчити, щоб показати їм свою любов – це образ Небесного Отця” [3, 19].

У проповідях і повчаннях Л. Гузара знаходимо чимало міркувань щодо виховних функцій та зав-

дань родини, які мають як загальнопедагогічний, так і конкретний, методичний характер.

По-перше, батьки повинні ставитися до дитини як до людини, дати їй відчуття, що вона людина. Це завдання він вважав дуже складним, однак ним не можна знехтувати [4, 28].

По-друге, дитину треба виховувати “в атмосфері тепла й мудрої любові”. На думку, архієпископа, діти, які не отримують родинної любові, згодом втікають з дому. Батько й мати, створюючи атмосферу любові, повинні дати відчуття дитині її гідності і гідності інших людей [4, 28–29].

По-третє, важливо уникати незгод і непорозумінь між батьками, бо це робить дитину нещасливою. Водночас неприпустимо з боку батьків знищатися з дитини – і фізично, і морально [4, 28].

По-четверте, батьки повинні розуміти важливість їхнього прикладу для свідомості і характеру дітей. Л. Гузар наголошував, що передавання позитивних чи негативних цінностей відбувається природним шляхом: висловлені батьками думки, їхня поведінка впливають на дитину, формують її. Батьки, закохані у гроші, можуть свідомо передати дітям свій матеріалістичний світогляд [4, 28].

По-п'яте, у сім'ї до дитини необхідно ставити певні дисциплінарні вимоги. Безумовно, дитина має відчуття, що її люблять, але батьківська любов, за словами архієпископа, повинна бути мудрою. Ця мудрість має полягати у тому, щоб не розпещувати дитину, бо рано чи пізно вона почуватиметься нещасною, тому що не зможе в дорослому житті отримувати все так легко, як їй це вдавалося в дитинстві. Л. Гузар переконував, що дисципліні повинні підпорядковуватися всі члени сім'ї, передусім батьки, визначаючи певні правила і обов'язки [4, 28–29].

По-шосте, кожну дитину потрібно виховувати в дусі бажання робити добро іншим: батькам, братам і сестрам, товаришам тощо [4, 29].

По-сьоме, батьки мають дбати про розвиток здібностей і талантів дитини, і в жодному разі не змушувати до тих видів діяльності, які лежать поза межами її інтересів і можливостей. Л. Гузар зауважив: “Нерідко трапляється, що батьки думають, немовби дитина вповні належить їм, і починають вимагати від неї, щоб вона йшла тим життєвим шляхом, який вони визначають. При тому вони зазвичай не зважають, чи відповідає цей шлях бажанням і здібностям доньки чи сина, а тим паче не замислюються над Божою волею стосовно своєї дитини” [4, 32; 5, 61]. Усі таланти і будь-яке покликання, стверджував архієпископ, походять від Бога. Тому кожна мати і батько, які бажать справжнього добра для своєї дитини, повинні відмовитися від нав'язування їй своїх понять чи бажань, а мають допомогти пізнати Божу волю й ті елементи, які становлять покликання до певного життєвого зав-

дання. Це єдиний шлях до справжнього щастя дитини, її щаслива доля [5, 57].

По-восьме, батьки повинні, з одного боку, заохочувати дітей до самостійності в мисленні й діяльності, але з іншого – по-батьківськи контролювати їхнє зростання і розвивати самостійність [4, 32; 5, 61]. Самостійність у мисленні передбачає й увагу до розвитку критичного мислення дитини. Л. Гузар вів мову про завдання батьків формувати мислячого громадянина. При цьому акцентував на потребі привчати дітей до читання “високої літератури” [15, 19].

Важливим чинником освіти й виховання дітей Л. Гузар вважав *школу*. Звісно, він критично ставився до можливостей пострадянської школи, застуджував прояви хабарництва у закладах освіти загалом, про що згадувалося вище. Школі він відводив подвійне завдання: виховати моральну, чесну, порядну людину-громадянина; розвивати розум і сформувати необхідне критичне мислення. У школі, крім навчання, треба виховувати людей. Звісно, не потрібно випускати зі школи святенника, однак важливо виховати порядну й свідому власної гідності людину [18, 147–148]. В одній зі своїх проповідей, Л. Гузар, звертаючись до батьків, зазначив: “...привівши дитину до школи, пам’ятайте, що школа не заміняє вас. Школа дуже важлива, але вона тільки продовжує, доповнює ваш обов’язок виховання дітей. ...будьте дуже уважні, щоб школа належно продовжувала цей процес виховання і діти якнайкраще скористали з того, що одержують у школі” [3, 168]. У такий спосіб він підкреслював необхідність співпраці сім’ї і школи у справі виховання підростаючого покоління.

Підкреслюючи значення школи у розвитку інтелектуальних можливостей учнів, Л. Гузар наголошував: “За допомогою розуму ми можемо багато пізнати. Спершу вчимося вдома, приглядаючись до своїх батьків і слухаючи їх. А пізніше, у шість-сім років ідемо до школи, де маємо нагоду пізнати багато з того, чого, можливо, нелегко осягнути вдома. Навчання відбувається з допомогою вчителів, які стараються передати учням свої знання, щоб ті розвивали свій розум – Божий дар” [3, 168]. Архієпископ бачив у знаннях засіб розвитку розуму. На жаль, зауважив він ще у 2016 р., сьогодні небагато людей здатні критично мислити, зокрема й тому, що у наших школах “про розвиток критичного мислення взагалі не йдеться” [18, с. 138, 147].

Важливе значення школа має для соціалізації дитини, формування здатностей успішно діяти в людському середовищі. “Школа – це, власне, таке місце, в якому ми маємо прекрасну нагоду не тільки багато пізнати, збільшити своє знання (це дуже важливо), а й навчатися жити поруч з іншими людьми” [3, 169], – зазначив Л. Гузар. Серед засобів виховання архієпископ особливого значення

надавав ефективному шкільному самоврядуванню. При цьому наводив приклад США, де вже з першого класу початкової школи діти беруть участь у самоврядуванні, обирають свого речника – президента. Він називав цей процес “справжніми виборами”, в умовах яких діти готують програму, виступають перед класом. Такий досвід накопичують упродовж усіх років навчання в школі. Відтак діти виховуються у дусі свободи, відповідальності, поваги до прав людини. Натомість в Україні, на думку Л. Гузара, й досі використовуються старі радянські механізми, за яких старосту класу призначає вчитель [18, 149].

Вагому роль у вихованні дітей Л. Гузар відводив *учителю*. В одній із бесід він наголосив: “У школі будь-якого типу вчителі повинні виховувати дітей. Учитель – це не просто професія чи служба, а покликання, подвижництво. Учитель – це скульптор людини. І якщо він просто служить державі і виконує програму, то заперечує своє єство. Ми редукували вчителя до стану державного службовця. А вчитель... Ісус Христос був Учитель. Учитель – людина, яка передає знання, солідне знання” [15, 20]. Архієпископ закликав виховувати нових учителів, які привнесли б до школи непорушні моральні цінності, усунули корупцію, дбали про знання і розвиток дітей. При цьому у 2016 р. висловлював упевненість, що зміни відбудуться впродовж 10–15 років [18, 148]. Підкреслюючи вагоме значення вчителя для виховання прийдешніх поколінь, архієпископ виступив проти заміни педагога на Інтернет [15, 20]. Ця думка особлива актуальна з огляду на популярні сьогодні погляди з приводу використання штучного інтелекту у сфері освіти.

Значну увагу Л. Гузар присвячував питанням *вищої освіти*. Цьому, безумовно, сприяло те, що він тривалий час був університетським професором, а також дбав про розбудову церковних вишів: духовних семінарій і УКУ. Як і початкова школа, вищі заклади освіти, передусім університети, повинні орієнтувати свої зусилля на формування цінностей, світогляду, а не лише професійних знань та умінь. Л. Гузар наголошував: університет – це глибоке розуміння великих цінностей. Розуміння, виплекане мисленням, працею, студіями, особистим переживанням, обміном думок та поглядів, часом навіть й суперечками, передбачає глибоке розуміння основних цінностей людського існування, пізнання Правди, Краси, Добра. Це дає змогу розпізнавати правду, відділяти її від фальші, добро від зла. Пізнання цих найважливіших цінностей, на думку архієпископа, є віддзеркаленням самої Божої природи в нас у контексті нашої культури [4, 36]. Не варто сприймати університет лише як вищу школу, що забезпечує студентам певні конкретні знання, формує професійний престижні вміння, спрямовані на матеріальні, тимчасові блага.

Справжній університет, згідно з міркуваннями Л. Гузара, має розглядати людину як на понад-часову цінність, брати до уваги її гідність, права, обов'язки. І лише на тлі такого сприйняття людини як найкращого Божого витвору повинен розвивати її можливості у сьогоденні і майбутньому. “Не саме знання чи вміння щось зробити, щось випродувати, а розуміння звідки походить і куди йде людина, розуміння глибини і висот, яких людина може досягнути, – це є ціль та зміст університетської науки” [4, 36], – зазначав мислитель.

Дослідник о. В. Котик цитує такі слова Л. Гузара: “Чи на то маємо університети, щоб рабів виховували? Університети є, щоб виховувати не тільки професіоналів, а й чесних людей... Нам треба не тільки інформації, а й формації” [11, 113]. Кардинал традиційно акцентував увагу на проявах корупції в системі вищої освіти. Він засудив і хабародавців, і хабарників, хоча більшу відповідальність поклав на останніх, бо ж лихо починається тоді, коли є люди, які готові взяти хабар. Відтак закликав викладачів відмовитися від такої практики. На його думку, зі злом треба боротися, навіть якщо усю систему не зміниш. Важливу роль надавав співпраці адміністрації та викладацького складу університетів з Церквою, втілювати в життя християнські принципи. Водночас акцентував на інституції капеланства в університетах, яка розвинена у США та Англії, й набуває поширення в Україні [12].

Безумовно, Л. Гузара як главу УГКЦ, а згодом як архієпископа-емерита передусім турбували питання підготовки майбутніх священників у духовних семінаріях. Науковець і священник о. Богдан Прах згадує, що коли в 1998 р. Л. Гузар призначив його на посаду ректора Львівської духовної семінарії, то попросив: “Виховайте мені не святих, а нормальних священників” [1, 141]. Він визнавав, що “рівень нашого священства невисокий”, оскільки семінарії, на жаль, не дають належної підготовки. Причина полягає у відсутності “добрих вчителів”. У семінаріях часто працюють викладачі, для яких ця робота є додатковим навантаженням. Бракує власне викладачів, наставників. Водночас визнавав наявність “перспективних людей”, які можуть стати професіоналами своєї справи. Відтак слід формувати нову когорту професорів для семінарій [18, с. 143, 145]. Л. Гузар закликав: “...робімо семінарії справжніми духовними інституціями” [18, 144].

У зверненні до студентів Трьохсвятительської семінарії в Києві з нагоди початку нового навчального року 1 вересня 2013 р. він закликав їх використати час перебування в семінарії передусім для того, щоб зміцнитися сильною вірою, набиратися знань і чеснот, бо священнослужитель повинен бути розумною й чеснотною людиною. “Але понад усе старайтесь прохати в Господа Бога дару

святої віри, що ваше служіння, коли прийде час, було справді великим благословенням для нашого народу та для нашої Церкви” [3, 162].

Виховну функцію в суспільстві виконує й Церква, яка тривалий час була рушієм наукового й освітнього поступу [18, 114]. Л. Гузар услід за А. Шептицьким вів мову про “школу Церкви”, тобто місію духовенства навчати людей, про “школу Христа”, який виступає найвищим Учителем, і “школу Святого Духа”, який виконав особливу учительську місію щодо перших християн [6, 210–214]. Архієпископ бачив у Церкві активного помічника для родини і школи у вихованні дітей, стверджуючи, що ці три чинники повинні виховувати дитину як мислячого громадянина [15, 19]. З іншого боку, він відводив Церкві роль лідера у справі християнського виховання дітей через відповідні інституції, передусім загальноосвітні та вищі школи. При цьому наводив приклад США, де діють приватні школи, які відзначаються не лише належним рівнем навчання, а й високим рівнем виховання. Натомість в Україні, на думку Л. Гузара, не хочуть дозволити Церквам організувати школи. Його це особливо дивувало: приватні особи мають право організувати школи, а Церква – ні [15, 19]. Тож він активно виступав за право Церкви відкривати свої освітні установи для мирян: дитячі садки, школи різного рівня.

Значну увагу присвячував можливості виховувати дітей через впровадження інституту шкільних катехитів. Він підкреслював: релігійним вихованням займається Церква, оскільки у неї для цього є відповідні можливості й фахівці-катехити [18, 147]. Кардинал ратував за впровадження у вищій школі інституту капеланства за взірцем американських і англійських університетів. Капелани не повинні належати до адміністрації чи викладачів, але завжди мають перебувати до диспозиції і професорів, і здобувачів освіти. Він називав їх кваліфікованими людьми, які відкриті до спілкування з кожним працівником чи студентом університету. “Було б дуже бажано, щоб кожний університет України мав капеланів. Це повинні бути духовні люди, належно підготовані священники, не обов'язково греко-католики” [12]. Наголосимо, що практику духовних капеланів у ЗВО України було започатковано у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка у 2002 р., й Л. Гузар схвально відгукувався про цей досвід, відвідавши у 2012 р. наш університет [2].

Кардинал Л. Гузар заохочував молодь ставати учасниками *молодіжних товариств*, передусім “Пласту”. На його думку, “Пласт” допомагає формувати риси культурної людини, наприклад, точність, яка допомагає у співжитті з іншими людьми. Важливою засадою діяльності “Пласту” вважав самодисципліну, самовдосконалення, за допомогою

яких без зовнішнього примусу молода особа має шанс сформуватись у хорошу людину [11, 114].

Історія освіти

Питання історії освіти не перебували у полі зору Л. Гузара як науковця, проте він звернувся до них у своїй докторській дисертації щодо екуменічної діяльності А. Шептицького. Насамперед він проаналізував освіту А. Шептицького, причому звертався до цього аспекту декілька разів [6, 39–45]. Вів мову про його навчання у гімназії св.Анни, Краківському та Вроцлавському університетах, на студіях філософії і теології у Добромильському василіанському монастирі. Дослідник відзначив, що, крім виняткових природних задатків, майбутньому митрополиту завжди були притаманні старанність і сумлінність у навчанні. Погодився з думкою о. Василя Лаби, який стверджував, що завдяки самоосвіті А. Шептицький здобув ті знання, які не дали йому закордонні заклади освіти, зокрема з історії української та східної Церков, східної духовної літератури [6, 46–47]. Автор писав про правознавчу, богословську, філософську освіту А. Шептицького, доводячи глибину його знань розлогіми цитатами з писемних праць митрополита [6, 112–114, 244–247].

Крім того, Л. Гузар одним із перших окреслив педагогічну діяльність А. Шептицького, вказавши на його лекції на теми аскетичного богослов'я у Львівській Богословській академії в 1930-х рр. [6, 106]. Охарактеризував внесок А. Шептицького в освіту молодих священників, писав про його роль у заснуванні Богословської академії у Львові [6, 432–434]. При цьому Л. Гузар повністю подав промову митрополита на відкритті зазначеного закладу (щоправда, вона вже була раніше опублікована у часописі “Богословія” 1929 р.). На її основі дослідник назвав А. Шептицького “майстром педагогічної психології” [6, 438]. Чималу увагу науковець присвятив й змісту “Декрету про виховання”, схваленого Львівським архієпархіальним собором у 1942 р., а відтак намагався розглянути його з “історичної та соціальної перспективи” [6, 191].

Також Л. Гузар чи не вперше підкреслив ґрунтовні історичні знання видатного митрополита. Так, зокрема, відзначив, що зі студентських часів А. Шептицький виявляв значну цікавість до історичних наук, а у Вроцлавському університеті він прочитав лекцію про Берестейську унію, підготовлену для студентського гуртка “Societas Hosiana”. У 1930-х рр. митрополит написав біографію Йосипа Вельяміна Рутського. На думку Л. Гузара, А. Шептицький добре знав історію не лише унії але й Церкви. Його увагу до історії дослідник підкріплював й такими фактами: А. Шептицький з 1909 р. копіював документи, які стосувалися історії України, з архівів Конгрегації пропаганди віри. Заснував “Руську історичну місію” у 1912 р., а в 1944 р. –

Церковну археографічну комісію, метою якої було збирати і систематично впорядковувати історичні джерела до історії українських католицької і православної Церков [6, 111–112]. Деякі рефлексії з приводу історії освіти Л. Гузар висловлював у спогадах про своє навчання у Стенфордській духовній семінарії та Католицькому університеті у Вашингтоні.

Висновки. Отже, кардинал Л. Гузар не був фактичним педагогом, проте мав блискучу богословську та філософську освіту й значний педагогічний досвід роботи у закладах освіти різного рівня, що дало йому змогу сформулювати чіткі погляди на освіту і виховання дітей та молоді. Педагогічні погляди Л. Гузара зосереджувалися на таких аспектах: а) сучасне соціальне замовлення і завдання щодо освіти і виховання української молоді; б) релігійно-моральне виховання; в) інституції та чинники виховання й освіти; г) історія освіти. Він зумів глибоко пізнати проблеми і травми українського посттоталітарного суспільства, усунення яких бачив не лише у релігійно-церковній, але й педагогічній площині – шляхом виховання нового покоління українських громадян. Сучасне завдання освіти він убачав у вихованні людини, яка б керувалася вірою в Бога і християнськими моральними засадами, була здатною до активної діяльності в умовах демократії, відзначалася наявністю таких рис: людська гідність, християнський патріотизм, громадянськість, відповідальність. Неодноразово Л. Гузар вів мову про “християнське виховання”, підкреслював серйозні недоліки в релігійно-моральному вихованні сучасної молоді. Зміст виховання вбачав у цінностях, які повинні стати духовних дороговказом людини. Особливого значення надавав таким цінностям, як добро, свобода, правда, мир. Певну увагу Л. Гузар присвячував методам і засобам виховання: моральному авторитетові, прикладові, повчанню, молитовним практикам тощо. Визначальними чинниками виховання Л. Гузар уважав сім'ю, школу, Церкву, молодіжні організації. Найбільше уваги присвячував власне родинному вихованню й надавав рекомендації щодо удосконалення його методики. Закликав виховувати нових учителів, які привнесли б до школи непорушні моральні цінності, усунули корупцію, дбали про знання і розвиток дітей. Значну увагу присвячував питанням вищої освіти, вважаючи, що університети повинні орієнтувати свої зусилля на формування цінностей, світогляду, а не лише професійних знань та умінь. До питань історії освіти Л. Гузар звернувся у своїй докторській дисертації щодо екуменічної діяльності А. Шептицького, проаналізувавши його освіту та просвітницько-педагогічну діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блаженніший Вуйко Любо. Львів : Свічадо, 2017. 208 с.

2. Блаженніший Любомир Гузар – людина-епоха (2017). URL: <https://dspu.edu.ua/news/blazhennishyj-lyubomyr-guzar-lyudyna-epokha/>
  3. Блаженніший Любомир Гузар. Учителю, іду за Тобою : думки до проповідей. Жовква : Місіонер, 2017. 264 с.
  4. Блаженніший Любомир. Думки у спадок / упоряд. Ольга Гнатишин. Львів : Свічадо, 2023. 112 с.
  5. Бути людиною : збірник цитат Блаженнішого Любомира (Гузара) / упоряд. о. Ігор Яцків. Львів : Друкарські куншти, 2011. 96 с.
  6. Гузар Л. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 496 с.
  7. Гузар Л. Моральні авторитети. 2015. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2015/06/19/7071804/>
  8. Климончук О. Кобзар незалежної України: Блаженніший Святослав про Блаженнішого Любомира. Львів: Видавництво Старого Лева, 2023. 160 с.
  9. Климончук О. Любомир Гузар. Харків : Фоліо, 2020. 128 с.
  10. Коляда І., Реєнт О. Блаженніший Любомир Гузар: “Мудрець сердець нашої нації”. Київ : Парламентське видавництво, 2023. 440 с.
  11. Котик В. Християнський гуманізм у пастирському вченні кардинала Любомира Гузара. Львів : Свічадо, 2024. 232 с.
  12. Любомир Гузар: “Кожна людина дістає від Господа Бога покликання, немовби запрошення до якоїсь особливої діяльності”. 2016. *Перспектива*. URL: <https://www.perspektyva.in.ua/lyubomyr-guzar-kozhna-lyudyna-distaye-vid-gospoda-boga-poklykannya-nemovby-zaproshehnyya-yakoyis-osoblyvoyi-diyalnosti/>
  13. Сталкер Ів. Ан. Ті. Феномен кардинала Гузара. *Вісник економічної науки України*. 2017. № 2. С. 155–185.
  14. Титиш Г., Шеремет П. Любомир Гузар. Людина з янголом на плечі (2016). *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/10/28/7121750/>
  15. Три дороги: Бесіди Блаженнішого Любомира Гузара з журналістами / упор. К. Щоткіна. Львів : Друкарські куншти, 2013. 120 с.
  16. Чистух В. Завалівське коріння Блаженнішого Любомира Гузара. Львів : Свічадо, 2017. 64 с.
  17. Шипка М. Моральне виховання у спадщині Блаженнішого Любомира Гузара. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 45 (2). С. 194–199.
  18. Щоткіна К. Гідність Адама. Бесіди з Блаженнішим Любомиром Гузаром. Львів : Друкарські куншти, 2016. 164 с.
- REFERENCES**
1. Blazhennishyi Vuiko Liubko (2017). [His Beatitude Uncle Lyubko]. Lviv: Svichado, 208 p. [in Ukrainian].
  2. Blazhennishyi Liubomyr Huzar – liudyna-epokha (2017). [His Beatitude Lyubomyr Huzar – a Man of the Epoch]. Available at: <https://dspu.edu.ua/news/blazhennishyj-lyubomyr-guzar-lyudyna-epokha/> [in Ukrainian].
  3. Blazhennishyi Liubomyr Huzar (2017). Uchyteliu, idu za Toboiu: Dumky do propovidei [His Beatitude Lyubomyr Huzar. Teacher, I Follow You: Thoughts for Sermons]. Zhovkva, 264 p. [in Ukrainian].
  4. Hnatyshyn, O. (Comp). (2023). Blazhennishyi Liubomyr. Dumky u spadok [His Beatitude Lyubomyr. Thoughts for an Inheritance]. Lviv, 112 p. [in Ukrainian].
  5. Yatskiv, I. (Comp.) (2011). Buty liudynoiu: Zbirnyk tsytat Blazhennishoho Liubomyra (Huzara) [Being a Human: A Collection of Quotes by His Beatitude Lyubomyr (Huzar)]. Lviv, 96 p. [in Ukrainian].
  6. Huzar, L. (2016). Andrei Sheptytskyi Mytropolyt Halitskyi (1901–1944) provisnyk ekumenizmu [Andrey Sheptytskyi Metropolitan of Galicia (1901–1944) a harbinger of ecumenism]. Lviv, 496 p. [in Ukrainian].
  7. Huzar, L. (2015). Moralni avtorytety [Moral authorities]. *Ukrainian Pravda*. Available at: <https://www.pravda.com.ua/columns/2015/06/19/7071804/> [in Ukrainian].
  8. Klymonchuk, O. (2023). Kobzar nezaleznoi Ukrainy: Blazhennishyi Sviatoslav pro Blazhennishoho Liubomyra [Kobzar of independent Ukraine: His Beatitude Sviatoslav about His Beatitude Lyubomyr]. Lviv, 160 p. [in Ukrainian].
  9. Klymonchuk, O. (2020). Liubomyr Huzar [Liubomyr Huzar]. Kharkiv, 128 p. [in Ukrainian].
  10. Koliada, I. & Reient, O. (2023). Blazhennishyi Liubomyr Huzar: “Mudrets serdets nashoi natsii” [His Beatitude Lyubomyr Huzar: “The Wise Man of the Hearts of Our Nation”]. Kyiv, 440 p. [in Ukrainian].
  11. Kotyky, V. (2024). Khrystyianskyi humanizm u pastyrskom vcheni kardynala Liubomyra Huzara [Christian Humanism in the Pastoral Teaching of Cardinal Lubomyr Huzar]. Lviv, 232 p. [in Ukrainian].
  12. Huzar, L. (2016). Liubomyr Huzar: “Kozhna liudyna distaie vid Hospoda Boha poklykannia, nemovby zaproshehnia do yakois osoblyvoi diialnosti” [Lubomyr Huzar: “Every person receives a vocation from the Lord God, as if an invitation to some special activity”]. *Perspektiva*. Available at: <https://www.perspektyva.in.ua/lyubomyr-guzar-kozhna-lyudyna-distaye-vid-gospoda-boga-poklykannya-nemovby-zaproshehnyya-yakoyis-osoblyvoyi-diyalnosti/> [in Ukrainian].
  13. Stalker, Iv. An. Ti. (2017). Fenomen kardynala Huzara [The Phenomenon of Cardinal Huzar]. *Bulletin of Economic Science of Ukraine*. No. 2. pp. 155–185. [in Ukrainian].
  14. Tytysh, H. & Sheremet, P. (2016). Liubomyr Huzar. Liudyna z yanholom na plechi [Lubomyr Huzar. A Man with an Angel on His Shoulder]. *Ukrainian Pravda*. Available at: <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/10/28/7121750/> [in Ukrainian].
  15. Shchotkina, K. (Comp). (2013). Try dorohy: Besidy Blazhennishoho Liubomyra Huzara z zhurnalistamy [Three Roads: Conversations of His Beatitude Lubomyr Huzar with Journalists]. Lviv, 120 p. [in Ukrainian].
  16. Chystukh, V. (2017). Zavalivske korinnia Blazhennishoho Liubomyra Huzara [Zavaliv Roots of His Beatitude Lubomyr Huzar]. Lviv, 64 p. [in Ukrainian].
  17. Shypka, M. (2021). Moralne vykhovannia u spadshchyni Blazhennishoho Liubomyra Huzara [Moral Education in the Legacy of His Beatitude Lubomyr Huzar]. *Current Issues in the Humanities*. No. 45(2). pp. 194–199. [in Ukrainian].
  18. Shchotkina, K. (2016). Hidnist Adama. Besidy z Blazhennishym Liubomyrom Huzarom [The Dignity of Adam. Conversations with His Beatitude Lubomyr Huzar]. Lviv, 164 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.01.2025